

Igor LUKŠIČ*

HEGLOVSTVO V POLITOLOGIJ ADOLFA BIBIČA**1

Povzetek. Bibič se je s Heglom srečal na več ravneh. Neposredno se je lotil Hegla v svojem doktoratu, v katerem je preučeval razmerje med civilno družbo in državo pri Heglu in Marxu. Tu se ni ustavil samo pri Filozofiji prava, temveč se je lotil tudi Fenomenologije duha, ki je ključno Heglovo delo za vstop v heglovski način mišljenja. Za globino teoretskega izraza se je v dvajsetem stoletju izkristalizirala navezava na Helga. Misel, ki zapuščino Hegla obide, je plitka, tista, ki se od Hegla vsaj poskuša učiti, se nameri posegati v globino. Hegel državo kot najvišjo formo v razvoju človeštva postavlja najvišje v hierarhiji oblik bivanja svobode človeštva. Politično pri njem ne biva samo v državi, temveč začenja že v naravni in civilnodružbeni formi, v državi kot svetovnemu procesu pa se samo domojstri. Slovenska politologija je imela to srečo, da se je njen glavni utemeljevalec Adolf Bibič namenil politiko utemeljiti prav ob opori na Hegla.

Ključni pojmi: Hegel, heglovstvo, civilna družba, država

593

Uvod

Članek se ukvarja s teoretskim utemeljevanjem in umeščanjem politologije pri Bibiču. Ker je Bibič deloval v času doktrinarne prevlade marksizma in samoupravnega socializma in ker je bila tudi Visoka šola za politične vede (1961) ustanovljena v kontekstu prizadevanj Zveze komunistov Jugoslavije, da se poglobi in razširi vedenje marksizma in socializma,² bi pričakovali, da se bo njegova politologija uklonila vladajoči ideologiji. V nasprotju s tem pričakovanjem podrobna analiza njegove zapuščine kaže, da je veliko bolj kot nereflektirani del družboslovja v Sloveniji in Jugoslaviji, ki je paktiral s

* Dr. Igor Lukšič, redni profesor, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Slovenija.

** Izvirni znanstveni članek.

DOI: 10.51936/tip.60.4.593

¹ To raziskavo je finančno podprla Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS (www.arrs.gov.si) v okviru raziskovalnega programa P5-0441. Financerji niso imeli nobene vloge pri načrtovanju študije, zbiranju in analizi podatkov, odločitvi o objavi ali pripravi teksta.

² O tem podrobneje pišem v razpravi *Politologija v Republiki Sloveniji* (Lukšič, 2022).

površinsko kritiko socializma in marksizma, prispeval k poglobljanju razumevanja praktične politike in k razvoju koncepta politike. Bibič (1962) si je najprej obetal, da naveza na sociologijo v podobi kake politične sociologije odpira tudi za fenomen politike dovoljšen mentalni okvir, ko pa se je poglobil v študij Hegla, je ugotovil, da sociologija ne zmore konceptualnega okvira za razvoj nove znanstvene discipline in preveč zamejuje razumevanje polja politike (Bibič, 1964 in zlasti 1972).

Najprej se članek ukvarja s pomenom hegllovstva v družboslovju, še zlasti v okviru miselnega toka, ki se mu reče marksizem ali, še ožje, heglomarksizem. Nato se posveča percepciji Hegla na Slovenskem. Da bi odprli nove dimenzije socializmu in ga odlepili od stalinistične ali vulgarnomaterialistične navlake, je bilo namreč nujno revitalizirati marksizem prav skozi Heglovo misel.

Od tu pa sledimo hegllovstvu v delih Adolfa Bibiča, utemeljitelja slovenske in jugoslovanske politologije, ki je prav v navezovanju na Heglovo zapuščino utrdil posebno pozicijo novi znanstveni disciplini.

Heglovstvo kot teoretska globina

594

Za merjenje globine teoretskega izraza se je konec devetnajstega stoletja, še bolj eksplicitno pa v dvajsetem stoletju izkristalizirala navezava na Hegla.³ Misel, ki zapuščino Hegla obide, je plitka, tista, ki se od Hegla vsaj poskuša učiti, se nameri posegati v globino. Tako se je tudi uveljavilo spoznanje, da je marksizem lahko samo heglomarksizem ali pa je vulgarni in sholastični poizkus opletanja s kakšno od Marxovih misli oziroma citatom iz njegove zapuščine. »Tudi racionalna refleksija zgodovine marksizma nam razkriva, da se v vseh obdobjih, ko govorimo o renesansi marksizma, ponovno aktualizira ravno heglavska dediščina.« (Debenjak, 1985: 34)

Hegel je bil rojen v srednjeveški svet. V njegovem času so se politična razmerja tako zelo zasukala, da je s francosko revolucijo prišel na oblast novi red, kapitalizem, miselni svet pa so znotraj tega preobrata pripravili razsvetljenstvo in prvi možje nemške klasične filozofije. Hegel je sistematiziral vse te družbene, politične in miselne dosežke boja za odpravo fevdalizma in celokupnega francoskega starega reda (ancient regime). Hkrati pa je razširil svobodo v filozofijo, ki predstavlja vrh, ker je sinteza vse dotedajšnosti.

³ Karl Popper, veliki apologet pozitivizma, je v delu *Odperta družba in njeni sovražniki Hegla postavil na častljivo mesto zagovornika zaprte družbe in posebej izpostavil, da je njegova dialektika, ki ubija pravo pot do resnice, nemogoča. Heglov historicizem je razglasil za »zastrupljevalsko intelektualno bolezen«, ki ji je nadel ime »orakeljska filozofija« (Popper 1945/1986: 9). Prav tako je njegovo idejo države razglasil za totalitarno in povsem neprimerno za čase odprte družbe, kar pomeni v obdobju vladavine liberalizma, ki gradi na absolutni svobodi posameznika in njegove privatne lastnine. Trdi, da je Hegel »manjkajoči člen« med Platonom in moderno obliko totalitarizma« (Popper 1945/86: 31).*

Hegel je »mislil vprični stik med srednjeveškim in modernim«, in če njegovo filozofijo postavimo v historični kontekst, potem je jasno, da imamo opravka »z ostro kritiko vpričnih razmer in ne samo z misticizmom, ki je iz razmer izhajal, kot je rekel Marx« (Cole, 2014: XV). Hegel je doživel, izkusil, predelal in zapisal izkušnjo tega prehoda, je mislec te velike revolucije,⁴ preobrata, nastavka za novo, obeta novega sveta in hkrati ohranjanja, je dejanski mislec dialektike⁵; *aufhebung* ancient regime, *aufhebung* sta izraza, ki idejo njegove dialektike najbolje instantno povzemata.⁶ In v tem je tudi mislec pojma, misel je sistematično razvil do pojma, ki, obogaten z izkustvom in posredovanjem, nosi resnico in je odzivna točka novega mišljenja, novih generacij, ki kaj historično relevantnega izkušajo. In s tem se je Hegel izpostavil in vzpostavil kot merilo teoretske globine za celo zgodovino misli, vključno z 21. stoletjem.

Cole (1915: 1) ugotavlja že takoj v prvem stavku svojega članka o rojstvu teorije, da je treba »Heglu pripisati izum teorije, ne pa Marxu ali Nietzscheju, ki sta nadaljevala tam, kjer je Hegel končal«. Prepričan je, da je Hegel vzpostavil teorijo s prelomom s Kantom, s tem se je namreč »filozofija pretvorila v teorijo, kot jo poznamo danes«.

Debenjak ugotavlja, da je

poglavitni vir čudenja za Hegla sama zgodovina in posameznik, ki se v to zgodovino in vsakokratnost njenega dogajanja vključuje. Zanima ga udeležba posameznika v širši celoti – ljudstvu in zgodovinska usoda ljudstva. ne zgolj tako, da bi zgolj rasla človeška pamet, ... temveč tako, da je svetovni um skozi muke in navzkrižja zgodovine prihajal sam do sebe. S tem je zgodovina dobila smisel ... (Debenjak, 1981: 29)

Hegla so torej zanimali politika in politično delovanje, država in svoboda. Njegova ideja, da je filozofija čas, zajet v mislih, in da je vsaka misel otrok svojega časa, kaže na »čas«, ki ni prazna mehanska kategorija, temveč kategorija, napolnjena z razmerji političnih sil: ideje, ki so ta čas, nosijo v sebi vprična razmerja političnih sil.

»Šele z reflektiranjem interesa, šele ko 'ideja' odkrije svojo zvezo z njim, šele tedaj lahko misel postane historična, šele tedaj lahko določi svoj topos v

⁴ »Francoski filozofi 18. stoletja so revolucionarji. ... V Nemčiji pa so filozofi spoštovani univerzitetni profesorji, privilegirani uradniki pruske monarhije, čeprav se pri njih, v njihovi filozofiji, pogosto skriva plodno revolucionarno jedro. Toda revolucionarne misli v Nemčiji služijo bolj kot nek ventil v zadušljivi atmosferi absolutizma, h kateremu se zatekajo in ga izkoriščajo izolirani posamezniki.« (Ziherl 1952: 59)

⁵ Največja zasluga nemške klasične filozofije in zlasti Hegla je bila »obnovitev dialektike kot najvišje metode mišljenja« (Debenjak 1969: 168).

⁶ Fenomenologija duha je bila za Rosenkranza, urednika prve izdaje Heglovih zbranih del leta 1844, »povsem nova filozofija, ki je izhajala iz koncepta samo-zavesti«. Hegel je v tem delu razvil »koncept izkustva, ki tvori samozavest« (Rosenkranz cit. po Shannon 2021: 2).

človeški zgodovini. Pozitivni, kritični elementi zgodnjega socializma so postali zgodovinsko relevantni šele tedaj, ko se je izvršil temeljit miselni preobrat, ko je mišljenje zajelo same zgodovinske predpostavke mišljenja in s tem postalo *historično, zgodovino reflektirajoče, alias dialektično mišljenje ...*; v tem, ko je radikalna sprememba zavesti, je izraz radikalno spremenjene biti (zakaj »zavest ne more biti nič drugega kot zavedna bit«), radikalno spremenjenega socialnega življenja, torej historične eksistence ljudi.« (Debenjak, 1969: 166–167)

Heglovi učenci so po njegovi smrti razpadli na dve struji: mladoheglovce in staroheglovce. Njegova misel je razpadla na dva dela, svet je v svojem obetu poenotenja skozi Heglovo filozofijo razpadel na dva dela. Marx si je v vrstah mladoheglovcev zastavil nalogo, da heglovsko enotnost⁷ ponovno obudi v novih razmerah z uporabo bisera njegove zapuščine: dialektiko in historičnim načinom mišljenja.

Marx je že kmalu na začetku študija dognal globino Heglove misli, saj je že v pismu očetu napovedal, da se namerava »še enkrat potopiti v morje« Heglove filozofije, da bi iz njega »prinesel na svetlo najčistejši biser« (Marx, 1969: 26). Rezultat tega potapljanja je bil dobro poznavanje Heglove filozofije, ocena njenega dometa in preseganje, ohranjanje in odpravljanje njegove misli. Marx je zlasti izpostavil pomen Heglove dialektike kot načina mišljenja, ki je potopljeno v delovanje ljudi.

Engels je v delu »Položaj delavskega razreda v Angliji« (1845) v predgovoru zapisal, da »ta knjiga povsod izdaja sledove izvora enega od prednikov modernega socializma – *nemške klasične filozofije*« (Engels, 1969: 542). V delu »Razvoj socializma od utopije do znanosti« je v predgovoru zapisal, da so »nemški socialisti ponosni na to, da izhajamo ne le od Saint-Simona, Fouriera in Owna, ampak tudi od Kanta, Fichteja in Hegla« (Engels, 1979: 555). V drugi formulaciji pa pravi, da k »skicirani zgodovini razvoja socializma« sodita tudi »klasična nemška filozofija in Hegel« (Engels, 1979: 554–555). Hegel ima posebno mesto. Zastavil si je veliko zgodovinsko nalogo, ki je sicer ni rešil, je pa njegova zasluga, da je

prvikrat orisan ves naravni, zgodovinski in duhovni svet kot proces, tj. v nenehnem gibanju, spreminjanju, preobražanju in razvoju, in storjen poskus, dokazati notranjo povezanost v tem gibanju in razvoju. *S tega stališča zgodovina človeštva ni bila več divja zmeda nesmiselnih nasilij, ki so pred sodnim stolom sedaj dozorelega filozofskega razuma vsa enako vredna obsodbe, in je najbolje, da jih čimprej pozabimo, temveč se je razodela kot razvojni proces človeštva samega.* (Engels, 1979: 607)

⁷ Podobno ugotavlja Antonio Gramsci: »Nadaljevalci njegove misli so razdružili to enotnost na materializem in idealizem. Marx pa je združil ta dva elementa v sintezi, v kateri 'človek stoji na svojih nogah'« (Gramsci 1977: 1861).

Lenin je v času prve svetovne vojne v Filozofskih zapisih zapisal, da marksisti *niso razumeli Marxa, ker niso brali Hegla*. O Leninu pa so njegovi nasledniki vedeli povedati, da je Marxa bolj na grobo razumel zato, ker je od Hegla bral samo Logiko, ne pa tudi Fenomenologije duha.⁸ To »novo, filozofsko in k Heglu ter nemški klasični filozofiji sploh usmerjeno branje Marxovega in Engelsovega opusa, kot sta ga v dvajsetih letih najbolj izrazito prikazala Korsch in Lukacs« je »daleč presevalo kapaciteto poprejšnje teoretske senzibilnosti« (Zgaga, 1989: 22).

Gramsci pri analizi razmerja med Heglom in evropsko kulturo ugotavlja, da je bila »tudi evropska kultura podvržena procesu poenotenja in je v zgodovinskem trenutku, ki nas zanima, dosegla vrhunec pri Heglu in kritiki heglovstva« (Gramsci, 1977: 1826). Združila sta se dva procesa: »francoski politično-pravni in drugi, *nemški, teoretsko-spekulativni*«.

»Iz razgradnje heglovstva pa izhaja začetek novega kulturnega procesa, katerega značaj se razlikuje od vseh predhodnih, v tem, da združuje praktično gibanje in teoretsko mišljenje (oz. poskušata se združiti skozi tako praktični kot teoretski boj).«⁹ (Gramsci, 1977: 1826) Od tu torej izhaja »nov način koncipiranja sveta in človeka, ki ni več rezerviran za velike intelektualce, profesionalne filozofe, temveč se usmerja k ljudstvu, množici, s konkretnim svetovnim značajem, spreminjajoč ljudsko mišljenje, mumificirano ljudsko kulturo« (Gramsci, 1977: 1826).

Kako zelo je povezana globina Heglove misli z marksizmom (filozofijo prakse), je Gramsci predstavil v naslednji misli: »Filozofija prakse kot rezultat in krona celotne predhodne zgodovine. Iz kritike heglovstva se rodi moderni idealizem in filozofija prakse. Heglovski imanentizem postane historicizem; ampak absolutni historicizem obstaja le s filozofijo prakse, absolutni historicizem ali absolutni humanizem.« (Gramsci, 1977: 1826–1827)

Na drugem mestu pa je k izvorom marksizma dodal še druge miselne tradicije in politične prakse:

Filozofija prakse predpostavlja to celotno kulturno preteklost, renesanso in reformacijo, nemško klasično filozofijo in francosko revolucijo, kalvinizem in klasično angleško ekonomijo, laični liberalizem in historicizem, ki predstavlja temelj vseh modernih koncepcij življenja. Filozofija

⁸ Lenin je leta 1914 v Filozofskih zvezkih zapisal: »Ni moč do kraja doumeti Marxovega 'Kapitála' in zlasti njegovega I. poglavja, če nisi preštudiral in doumel Heglove Logike. Torej nihče od marksistov ni doumel Marxa pol stoletja sem!« In še: »Če Marx ni zapustil Logike, pa je zato zapustil logiko 'Kapitála' ... V 'Kapitálu' je v eni vedi uporabljena logika, dialektika in spoznavna teorija materializma, ki je pri Heglu vzel vse, kar je pri njem dragocenega, in je to dragoceno razvil naprej.« (Lenin 1975: 47)

⁹ »Hegel je na konju francoske revolucije in restavracije dialektiziral dva momenta življenja misli, materializem in spiritualizem, vendar je bila sinteza »človek, ki stoji na svoji glavi.« (Gramsci, 1977: 1861)

prakse je krona vsega tega gibanja intelektualne in moralne reforme, dialektiziranega v kontrastu ljudske kulture in visoke kulture. Ustreza nekusu protestantska reforma + francoska revolucija: je filozofija, ki je tudi politika in je politika, ki je tudi filozofija. (Gramsci, 1977: 1860)

Gramsci (1977: 1054) ugotavlja, da se »s Heglom začenja čas, ko se ne misli več v terminih 'kast' ali 'stanov', ampak v terminih 'države', katere 'aristokracija' so ravno intelektualci. 'Patrimonialna' koncepcija države (ki je način mišljenja na podlagi 'kast') je neposredno tisto pojmovanje, ki ga mora Hegel uničiti«. Pri tem ugotavlja, da je »Heglovo pojmovanje lastno razdobju, v katerem se je razvoj buržoazije v širino lahko zdel neomejen: ves človeški rod bo buržoazen« (Gramsci, 1987: 131). Prav tako je izpostavil, da je bila izjemnega pomena »ne samo v pojmovanju politične znanosti, temveč v celotnem pojmovanju duhovnega in kulturnega življenja ... pozicija, ki jo je Hegel dodelil intelektualcem« (Gramsci, 1977: 1054).

Kot kaže, se je na Slovenskem pred drugo svetovno vojno s Heglom ukvarjal predvsem Evgen Spektorski, ki je Heglovo misel predstavil v obsežnem delu Zgodovina socijalne filozofije II. (1933) na treh straneh, kasneje pa je napisal razpravo z naslovom Comte in Hegel (1940). Tudi iz njegovih člankov o razmerju med sociologijo in filozofijo (1943) ter o razmerju med teorijo in empirijo (1942) je čutiti nemehanicistični, lahko bi rekli celo heglovski duh, saj opozarja na to, da sociologija brez filozofije ne more in da »vsaka empirija šele sledi tej ali oni teoriji« (Spektorski, 1943: 212). Je pa Spektorski ostro nasprotoval povezovanju Hegla z marksizmom.¹⁰

Heglovstvo po letu 1945 v Sloveniji

Če je hegllovstvo doživelo pravo renesanso v objemu prve svetovne vojne, tj. v veliki krizi svetovnega kapitalizma, ki se konča s prvim prebojem v oktobrski revoluciji, je druga renesansa spet plod nove krize, druge svetovne vojne in iskanja poti v razumevanje tega, kaj se je v tej bestialnosti zgodilo s človeštvom in kako naprej.¹¹

¹⁰ »Pripisovati Heglu tezo, antitezo in sintezo, pomeni ga pretvarjati v levičarskega hegeljanca ali v marksista, ker so oni največ prispevali k takemu pojmovanju njegove dialektike. Toda Hegel niti kronološko niti načelno ni bil marksist.« »Skupaj s Sombartom se moramo samo čuditi, kako se še nahajajo ljudje, ki zblížujejo materialistično dialektiko s Heglovo dialektiko.« (Spektorski, 1940: 248) Heglu je odkazoval svojstveno filozofijo, češ da je to samo malo bolj sofisticiran spinozizem: »pomikajoči se spinozizem«, medtem ko je »spinozizem ustavljeno hegeljanstvo« (Spektorski, 1940: 249).

¹¹ Friškovec potrebo po tej drugi renesansi umešča takole: »Izkušnja tiranije in padca človeštva v barbarstvo druge svetovne vojne ... ni potrdila ... ponovnega ubitja Hegla ... Prav pod vtisom prestane vojne se je začela Heglova renesansa. Človeštvo je hotelo doumeti prestano preizkušnjo in vzroke, ki so do nje privedli ... Prav zavest krize je tisto, kar nosi in označuje ves Heglov sodobni prerod, ki ni več enotno gibanje in ni stvar ene same filozofske smeri.« (Friškovec 1985: 140–141)

Ko si je še mlada država Jugoslavija zadala poglobljanje politične in družboslovne teorije v petdesetih letih 20. stoletja, je v središče postavila tudi študij in prevajanje Marxa in Engelsa in del marksistov. Že takoj na začetku se je izkazalo, da sta poznavanje in razumevanje nemške klasične filozofije, zlasti pa Heglove zapuščine, prvi pogoj za razumevanje Marxa, Engelsa in marksizma.

O Heglu so v družboslovju po letu 1945 pisali bolj obrobno. Najbolj vpliven avtor je bil gotovo Boris Zihlerl¹² z delom *Dialektični in historični materializem* (1952), ki je nastalo po stenografskih zapisih njegovih predavanj na Inštitutu društvenih nauka v Beogradu v letih 1949–50. Zihlerl že na začetku uvede *Hegla kot »vrhunec in konec klasične buržoazne filozofije«*, marksizem pa je njen »edini možen nadaljevalec« in predstavlja hkrati »kvalitativni skok v razvoju filozofije« (Zihlerl, 1952: 12). Hegla Zihlerl (1952: 44) spet izpostavi pri obravnavi dialektike in še posebej v posebnem poglavju *Dialektika* (53–78), nato pa še v poglavju o državi. Zihlerl nikjer med literaturo ne navaja Heglovih del, tako da njegove misli vedno navaja ali povzema po Leninu, Marxu in Engelsu. Izpostaviti velja njegovo dokaj besno nastrojenost proti Heglu – konzervativcu in meščanskemu ideologu,¹³ ko gre za vprašanje države¹⁴ in svobode, ceni pa njegovo dialektiko in historizem. »Dve osnovni in nedvomni zasluge Hegla, ki ga vzpostavljajo kot največjega filozofa po Aristotelu in pred Marxom, sta v tem, da je, prvič, razvil novo dialektično logiko in jo sistematično razdelal v svojem delu 'Znanost logike' in, drugič, s tem ko je dialektiko, seveda idealistično, ampak dialektiko, vnesel v zgodovino človeštva.« (Zihlerl, 1952: 60) Stališča Hegla do narave Zihlerl ocenjuje kot predkantovsko (Zihlerl, 1952: 64).

Zihlerl je o Heglu govoril tudi v svojem nastopnem predavanju na Oddelku za sociologijo na Filozofski fakulteti leta 1954 z naslovom *Historični materializem in sociologija*. Tu ugotavlja, da je »prvi vir« historičnega materializma »nemška klasična filozofija, predvsem Heglova filozofija zgodovine, kakor tudi neštete pripombe in primeri, s katerimi je Hegel ponazarjal posamezne postavke v svojih glavnih delih 'Phänomenologie des Geistes' in 'Wissenschaft

¹² Zihlerl je o Heglu pisal tudi že leta 1939 v članku *Znanost in politika, kjer pripominja, da so bili »največji filozofi tudi največji znanstveniki svojega časa (Descartes, enciklopedisti, Kant, Hegel)«* (Zihlerl 1939/1974: 101) in v prid svoji tezi o posredovanju znanosti z družbenimi razmerji navaja Heglovo misel: »Die Philosophie ist ihre Zeit in Gedanken erfasst.« (Zihlerl, 1939/1974: 96)

¹³ »Po njegovem pojmovanju mora država pripadati najpremožnejšemu stanu ... S tem se je Hegel jasno vzpostavil kot ideolog buržoazije. Njegov ideal države je ustavna monarhija ... Ta najbolj reakcionarni del svoje teorije je Hegel razvil v 'Filozofiji prava' ... ko je že bil priznani državni filozof Prusije.« (Zihlerl 1952: 65)

¹⁴ »Znano je, da njegova teorija države in prava predstavlja najbolj reakcionarni del vse njegove filozofije. Tu Hegel opravičuje prusko monarhijo kot najvišjo, najbolj smiselno obliko vladanja.« »Njegovo razlago države in delitev narodov na državotvorne in nedržavotvorne so obilno uporabljali nemški sovražniki ...« (Zihlerl 1952: 416)

der Logik' in kjer je veliki nemški filozof idealist prišel do povsem historično materialističnih zaključkov. Zlasti pomembno je bilo Heglovo pojmovanje zgodovinskih pojavov kot notranje povezanih izrazov enotnega procesa, ki se odvija po dialektičnih razvojnih zakonih« (Ziherl, 1954/1974: 152).

Sociolog Jože Goričar Heglu namenja nekaj strani v delu Oris zgodovine političnih teorij (1959). Pa še tu, kot kaže, se bolj naslanja na sekundarne vire, zlasti Bertranda Russella¹⁵ in Borisa Ziherla, kot na neposredni vir in študij Heglovih del. Razpravo o Heglu uvede s stavkom: »Najpomembnejša glava v vsej nemški klasični filozofiji je bil Georg Wilhelm Hegel (1770–1831).« (Goričar, 1959: 258) Goričar Heglu priznava predvsem zasluge za dialektiko in zgodovinsko mišljenje. Nato pa pripominja, da je Hegel štel za najvišji narod, ki je poklican, da vlada vsem drugim ljudstvom, Nemce »in je ta njegova ideja postala teoretična opora za imperialistične in germanizatorske težnje Nemcev nasproti Slovanom in drugim narodom«. Nato še v tem kritičnem duhu do Hegla dodaja: »Najbolj reakcionaren del vse Heglove filozofije vsebuje filozofija prava ...«¹⁶ (Goričar, 1959: 262)

V istem letu je Goričar izdal tudi Sociologijo, kjer o Heglu govori pod poglavjem marksistična sociologija (1959a: 52–55). V tem delu Goričar Hegla neposredno navaja, ko govori o dialektiki, s katero presega evolucionizem (1959a: 54). Na krajši način kot v predhodnem delu izpostavlja Heglovo dialektiko in zgodovinski pristop.

Anton Žun je leta 1964 izdal učbenik Sociologija, ki ga je v uvodni opombi neambiciozno označil za »sistematični priročnik, praktičen mozaik«. Hegla omenja enkrat in to zelo obrobno: »Z drugimi besedami: v prvi stopnji svojega obstoja je razred v družbi samo objektivno in ekonomsko, samo kot 'razred po sebi', ne pa še tudi subjektivno in politično ideološko, z zavestjo o zasebnih interesih, kot 'razred za sebe' (Marxovi *heglouski izrazi*).« (Žun, 1964: 111)

V delu Pregled socioloških teorija iz leta 1969 Goričar nemško klasično filozofijo omenja kot eno od predhodnic sociologije (Goričar, 1969:11), vendar ne Kantu ne Heglu ne namenja niti minimalne pozornosti.¹⁷ O Heglu piše le v malem pasusu, kjer povzema Proudhonovo kritiko Hegla (Goričar, 1969: 55).

¹⁵ Tako lahko mirno zapiše: »Najpomembnejša, najbolj revolucionarna stran vse Heglove filozofije pa je kritika tradicionalne formalne aristotelovske logike. Prav ob tej kritiki je Hegel utemeljil zavestno dialektiko.« (Goričar 1959: 262)

¹⁶ To mesto navajam zato, da bo jasno, da se je Bibič lotil povsem nove interpretacije Heglove Filozofije prava prav z afirmacijo njegove delitve civilne družbe in države. Goričar je bil v komisiji za zagovor njegovega doktorata.

¹⁷ Goričar (1969: 6) v uvodu pojasnjuje, da »ta pregled ne obravnava posebej marksistično teorijo o družbe«, ker je »ne moremo gledati kot eno od mnogih socioloških teorij«, ker se je »od svojega nastanka pa do danes silno razvejila na nekaj struj in tokov«. Hegla pa je v verziji iz leta 1959 obravnaval prav v poglavju o marksistični sociologiji. Z marksizmom je izpadla tudi nemška klasična filozofija in z njo Hegel.

Vse kaže, da so Hegla začeli študirati bolj sistematično na Inštitutu za sociologijo in filozofijo Univerze v Ljubljani. Božidar Debenjak je npr. leta 1964 objavil raziskovalno poročilo »Problemi slovenske marksistične filozofske terminologije v luči odnosa Hegel-Feuerbach-Marx«. V njem med drugim ugotavlja, da »slovenski meščanski filozofi niso zapustili niti kantovske terminologije, kaj šele heglovsko« (Debenjak, 1964: 9).

»Nemška klasična filozofija je ustvarila lasten jezik – jezik, ki je bil kot starogrški sposoben izraziti dialektiko. ... Jezik nemške filozofske klasike se močno loči od poprejšnje metafizične filozofije in je ostal kasnejšim metafizikom prav tako tuj. 'Zlovoljni, prevzetni in povprečni epigoni' so se posmehovali tej dialektiki in njenemu načinu izražanja, ki so ga označevali kot 'besedno igro'.« (Debenjak, 1964: 31)

Hegla se je poglobljeno študiralo v sedemdesetih in osemdesetih letih na Filozofski fakulteti zlasti pod mentorstvom Božidarja Debenjaka. V osemdesetih so izšla velika dela, ki so plod tega študija, izpod peresa Slavoj Žižka (1980, 1985), Mladena Dolarja (1985, 1990), plod študija Hegla pa so tudi dela Lea Šešerka, Tomaža Mastnaka, Leva Krefta in Pavleta Zgaga ter Jelice in Rada Rihe, Tineta Hribarja, Andreja Kirna in Boruta Pihlerja ter Cvetke Toth. Ob 150. obletnici Heglove smrti je novembra 1981 Univerza v Ljubljani v sodelovanju s ČKZ organizirala simpozij o Heglovi miselni zapuščini, na katerem so nastopili skoraj vsi imenovani, ni pa bilo Adolfa Bibiča. Politološke barve je zastopal Franc Friškovec (1985), ki je govoril o državi kot hieroglifu uma v Heglovi misli. Po Bibiču se v tem obsegu s Heglom v okviru politologije ni ukvarjal več nihče. Tudi Bibič se Heglu ni nikoli več vrnil na polno, ga je pa ohranil kot referenco tudi v kasnejših delih.

Politologija po heglovskih korakih

Že od ustanovitve Visoke šole za politične vede leta 1961 se je zdelo, da je posest politologije postavljena ravno v pomanjkanje znanj in študija in da se politologija neha tam, kjer se ta začne, oziroma da se politologija konča tam, kjer se začnejo prave študije resničnega sveta. Politologijo imajo često za brezvsebinsko vedenje, vsak o njeni temi lahko govori, ima mnenje, vendar pa globlji vpogled sporoča, da naj druge vede poskušajo z rezoniranjem brez politologije, kolikor hočejo, brez nje ne zmorejo imeti v sebi življenja in resnice, saj je ta vedno plod realnih razmerij političnih sil ali, kot bi rekel Hegel, je *otrok svojega časa*, je pogreznjena v *duh časa*. Duh časa pa vedno izreka politično resnico.

Slovenska politologija je imela to srečo, da se je njen glavni utemeljitelj Adolf Bibič namenil *politiko utemeljiti prav ob opori na Hegla*. Njegovo

delo Zasebnništvo in skupnost s podnaslovom Civilna družba pri Heglu in Marxu¹⁸ je zavezalo politologijo v Republiki Sloveniji že v izhodišču k resni teoretizaciji¹⁹ in k ukvarjanju s konceptualizacijo in refleksijo politike kot ključnega predmeta politologije.

Bibič je Hegla vključeval v svoja razmišljanja in zapise že v prvem večjem delu »Kaj je politična znanost?« leta 1969 (v ponatisu 2021). Ko govori o začetkih politične misli pri Platonu in Aristotelu, nadaljuje:

Kasnejši razvoj politične misli se je gibal, lahko bi rekli, ravno v smeri razkroja te antične 'nравne totalnosti' (Hegel) in k razkrivanju dualizma med javno in privatno sfero, državo in družbo. Začetke tega razdvajanja najdemo že v rimski dobi, ko se na temelju pojavljajoče se blagovne produkcije začne razlikovati javna in privatna sfera, politika pa postopoma izgublja svoj kasnejši smisel – garancije mirnega uživanja privatne lastnine. (Bibič, 1969/2021: 15)

Ko govori o državi kot pomembnem predmetu politične znanosti, nika-
kor pa ne edinem, znova priključuje Heglovo misel:

Posebno na tistih območjih, kjer je spričo specifičnega razmerja družbenih sil igrala država izredno veliko vlogo, se je politična misel ne samo osredotočila, marveč tudi reducirala na njo. Ugotovljeno je bilo, da to velja zlasti za Nemčijo, kjer je že Hegel s svojo divinizacijo države kot 'hoje boga po zemlji' anticipiral nekatere tipične težnje, ko so kasneje, ne brez odločilnega vpliva 'pruske poti v kapitalizem', politično znanost omejile na občo teorijo države ali celo na njen del, kot 'uporabno in praktično znanost o državi' (Jellinek). Novejši razvoj države in njena čedalje večja vloga v družbenem življenju sta le še poudarili 'državni' karakter politike in v nekaterih skrajnih težnjah v celoti poistovetile politiko z državo, izključujoč iz interpretacije političnih pojavov zadnje ostanke dialektike v odnosih med državo in družbo, ki je bila v središču pozornosti pozitivne klasične tradicije. (Bibič, 1969/2021: 25)

Bibič je v tem prvem delu Heglu namenil tudi nekaj krepkih iz arzenala tiste recepcije, ki se je hranila pri Zihleru (1952) in ki jih v kasnejših delih

¹⁸ Bibič je leta 1969 obranil doktorat na Pravni fakulteti z naslovom »Civilna družba« in država pri Heglu in Marxu pod mentorstvom Gorazda Kušeja, v komisiji pa sta bila še Jože Goričar in Anton Žum. Delo je bilo objavljeno pod naslovom Zasebnništvo in skupnost: »civilna družba« in država pri Heglu in Marxu pri Mladinski knjigi leta 1972, nato pa še nekoliko dopolnjen ponatis z rahlo spremenjenim naslovom Zasebnništvo in skupnost: civilna družba in politična država pri Heglu in Marxu pri Delavski enotnosti leta 1984.

¹⁹ O prispevkih k teoretizaciji v vrstah slovenske šole politologije glej obširneje v Pikalo (2022) o teoretizaciji politične posredovanosti okoljskih razmerij pa v Lukšič A. (2022).

ni več izpostavljal. »S to svojo implikacijo teorija elit zgolj nadaljuje *nekritični pozitivizem Hegla, glede katerega se kaj rado pozablja, da je bil bolj kot monarhist predvsem prvi veliki moderni teoretik birokratsko-elitnega rezona*, ki je pripisujoč državnemu uradništvu fantastično sposobnost avtoprodukcije 'splošnega interesa' in moralnih vrlin, hkrati razglašal ljudstvo za tisti del države, ki ne ve, kaj hoče; ki je za predhodnike modernega proletariata uporabljal zaničljiv izraz Pöbel, anticipirajoč modernejši termin 'množica'; ki je ustavil dinamiko zgodovine ravno na tej točki realnega dualizma med vladajočimi in vladanimi, razglašujoč hkrati ta dualizem za presežnega in 'pomirjenega'.« (Bibič, 1969/2021: 40–41)

Če rečemo s Heglom (1998: 11), si je ob ustanovitvi Visoke šole za politične vede politologija zadala naslednjo nalogo: »Sodelovati pri tem, da bi se ... približala obliki vede – cilju, da bi odločila svoje ime ljubezni do vedenja in postala dejansko vedenje ...« *Tedaj je napočil čas za povzdigo politologije v vedo*. »Tisto, za kar zatorej gre pri študiju vede, je vzeti nase napor dojema (Begrif).« (Hegel, 1998: 42).

Kot ugotavlja Hegel (1998: 16) v Fenomenologiji duha, se na začetku kaže veda, »kot da je ezoterična posest nekaterih posameznikov«, »njena nerazširjena prikaznost dela« pa »njeno bivanje za posamezno«.

Kar zadeva prvo Heglovo ugotovitev, se je slovenska politologija konstituirala okrog dela prof. dr. Adolfa Bibiča in nekako prav po pojmu deluje kot njegova posest.²⁰ Oblikoval je tudi heglovsko zahtevo, tu smo že pri drugi ugotovitvi Hegla, ko je zahteval posebno znanstveno disciplino. V petdesetih letih so pod pojmom politične vede razumeli vse družboslovne vede, ki so se ukvarjale tudi s politiko. Jože Goričar, nestor povojne sociologije na Slovenskem, v delu z naslovom Oris zgodovine političnih teorij (1959), ugotavlja, da se »šele zadnjih nekaj let nekateri znanstveniki na Zahodu trudijo, da bi znanost o politiki utemeljili kot samostojno znanstveno panogo z lastnim predmetom in lastno metodo ter jo tako osamosvojili od vseh družbenih ved ... Danes je položaj tak, da *takšna formalno samostojna znanstvena panoga še ne obstaja*.« »Politična znanost« po njegovem prepričanju »posega zaradi vseobsežnosti svojega predmeta na področje prav vseh družbenih ved«²¹ (Goričar, 1959: 17).

²⁰ Bibič je zasnoval predmeta *Obča politologija in Zgodovina političnih idej. Bil je predstojnik Katedre za politične vede, nato še Oddelka za politične vede in centra za politične vede. Bil je tudi urednik Teorije in prakse, ki jo je usmerjal kot sicer fakultetno revijo, vendar je izpostavljal politološke poudarke. Bil je med ustanovitelji in prvi predsednik politološkega društva in v vodstvu jugoslovanskega politološkega združenja, dva mandata pa je bil tudi član izvršnega odbora IPSA (1976–1982). Bil je med vodilnimi v odboru IPSA za pluralizem, ki se je redno srečeval na delovnih konferencah enkrat letno. Bil je tudi mentor politoloških doktoratov na FSPN. Skratka, prvih petintrideset let se na področju politologije v Sloveniji ni zgodilo pravzaprav nič mimo Adolfa Bibiča.*

²¹ Goričar je leta 1959 v »politiko kot znanost« prišel »vsa tista področja družbenih ved, ki raziskujejo človekovo družbeno dejavnost, s katero doseza zaželeno družbeno smotre, predvsem pa tisto dejavnost,

Na začetku se je politologija v Sloveniji in v Jugoslaviji srečevala prav z istimi težavami, kot jih Hegel opisuje za filozofijo: »Absolutum (to je celokupna politika, ko gre za politologijo, op. I. L.) naj ne bo dojemana, temveč čuten in zrt, ne njegov dojem, temveč njegovo občutenje in zor naj imata glavno besedo in naj bosta izrekana.« (Hegel, 1998: 12) Nasproti vedovnemu mišljenju Hegel postavlja »rezoniranje semtertja«, to je »neka naključna zavest, ki je le potopljena v snov, kateri je zato težko, da bi iz materije hkrati čisto povzdignila svoje bistvo in bila pri sebi« (Hegel, 1998: 42). Namreč »vedenje je dejansko in more biti prikazano le kot veda ali kot sistem« (Hegel, 1998: 22–23), kar pomeni, da še takšna obilica neurejenega materiala za vedo ne predstavlja na sebi prav nič. Zato je bilo treba začetne korake usmeriti v »naporno trudenje, ki se kaže skoraj gorečno in razdraženo, da bi ljudi iztrgali iz zatopljenosti v čutno, navadno in posamezno in usmerili njihov pogled navzgor k zvezdam ...« (Hegel, 1998: 13), tj. k oblikovanju sistema vedenja, konceptualizaciji.

Ko se je izkazala potreba po novi vedi o politiki, je poprej obstajal nakopičen material, ki je klical po novih smiselni povezavah in ujetju v nove koncepte. Obstajala je neka »prazna širina«, a tudi »prazna globina«, »neka ekstenzija substance, ki se zлива v končno mnogovrstnost, brez sile, da bi jo držala skupaj, tako neka brezvsebina intenzivnost, ki je, vzdržujoč se kot gola sila brez razširjenosti, isto kot površnost« (Hegel, 1998: 14).

Ob vseh težavah in tegobah (več o tem v I. Lukšič, 2022) ob utemeljevanju nove vede, je bilo treba odgovoriti tudi na vprašanje, v čem naj bi bil pomen in potreba politične znanosti v jugoslovanski državi in družbi, ki je razglašala, da država 'odmira' in ki je povezovala socializem s samoupravljanjem« (Bibič, 1985a: 788).

Da bi politologija utrdila svojo samobitnost, je v želji, da uide objemu prava, najprej *skočila v objem sociologiji*. Bibič je leta 1962 napisal članek Sociologija političnega življenja, v katerem se pridružuje sociologizaciji posameznih sfer življenja ljudi ob sociologiji lokalnih skupnosti, sociologiji umetnosti, ruralni sociologiji, sociologiji družbe in samoupravljanja. Bibič (1962: 683) ugotavlja, da bi za določitev predmeta raziskovanja v okviru politične sociologije morali najprej opredeliti, kako politiko razumeta »sodobna politična znanost in sociologija«. Posebna politična sociologija je utemeljena na »obči sociološki trditvi, da sta država in družba dva različna pojavi družbenega življenja« (Bibič, 1962: 685). Tako bi se posebna sociologija ukvarjala s problemom razmerja med državo in družbo oziroma »s

ki jo narekujejo materialni in drugi interesi družbenih razredov in ki je v največji meri usmerjena na državo in državno oblast« (Goričar, 1959: 18). Tako razumljene politične vede so prišle v ime nove Visoke šole za politične vede ob ustanovitvi. Po tedanjih predstavah so politične vede vključevale vse vede, ki so pomembne za razumevanje in vodenje družbe in države: filozofijo, zgodovino, psihologijo, sociologijo, politično ekonomijo, pravo, mednarodne odnose.

heterogeno strukturo družbe in v dinamiki te strukture odkrivala mobilne sile političnega procesa« (Bibič, 1962: 685). Bibič tudi poudarja, da »sociologija političnega življenja nima objektivnih pogojev za obstoj v etastičnih sistemih, v katerih država absorbira družbo« (Bibič, 1962: 690). V razmerah odmiranja političnega (v ožjem smislu) bi sociologija političnega življenja imela prvenstveno nalogo, da preučuje nove politične procese, ki nastajajo na temelju tega odmiranja. Ta obsedenost z odmiranjem države in politike je gotovo v prvih letih zelo določala prednostno izbiro sociologije pred politologijo, ki je tako že po predmetu preučevanja nosila protisamoupravno in protirežimsko noto.

Slovenski politologiji je bilo na poti osamosvajanja še posebej težko zaradi vseutopitve v projektu odmiranja politike, ki je ekspertizo politologije prezirljivo zaničevala, saj je »samoupravna logika« vse po naravi vedela in znala sama, in *ofenzive sociologije* na Visoki šoli za politične vede. Če so bili na začetku skoraj vsi zaposleni profesorji bolj ali manj vključeni v politične vede in tako vsaj z enim udom politologi,²² so se iz te naveze začeli počasi odklapljati sociologi in novinarji oz. komunikologi. Bibič se ni priklonil temu trendu, marveč je utemeljeval svojo pot, bolj zahtevno,²³ hkrati pa bolj osamljeno.²⁴

²² Prvih petintrideset let se slovenska politologija razvija predvsem po zaslugi najbolj zagnanega utemeljitelja Adolfa Bibiča, ob tem pa imajo pomembne prispevke za njen razvoj tudi Stane Južnič, Vlado Benko, Stane Kranjc, Boštjan Markič, Anton Bebler, Janko Rupnik, Drago Zajc in Matjaž Maček ter Slavko Podmenik. Na njenem obrobju so delovali tudi Ernest Petrič (mednarodno pravo), Niko Toš (sociologija javnega mnenja), France Vreg in Slavko Spichal (politično komuniciranje in javno mnenje), Avguštin Lah (politična geografija) in Zdenko Roter (razmerje med cerkvijo in državo). Pri Bibiču so diplomirali med drugim Stane Kranjc (1963), Matjaž Maček, Rudi Rizman, Ivan Hvala, Ljubomir Jakimovski, Ciril Baškovič, Joco Klopčič, Boris Mužević, Milan Zver, Andrej Klemenc, Jasmina Držanič, doktorirali pa Gojko Stanič, Stane Kranjc, Vlado Struk, Miha Ribarič, Drago Zajc, Igor Lukšič (diplomiral, magistriral in doktoriral), Radule Knežević, Samo Kropivnik; od uveljavljenih politologov pa sta pri njem magistrirala Andrej Lukšič in Dejan Jović (FPZ Zagreb in FPN Beograd).

²³ Med drugim se je intenzivno zavzemal za dvigovanje politične kulture prek (politološkega) izobraževanja za politiko in samoupravno delovanje ljudi, o čemer je med drugim obsežneje pisal Banjac (2022).

²⁴ Najprej so se pridružili imenu Visoke šole za sociologijo, politične vede in novinarstvo, nato pa so iz imena fakultete izrinnili politologijo in pustili samo družbene vede (glej vir Mlinar, kako se sladi ob tem, da je sociologija zmagala). Politologija je bila hendikepirana tudi zato, ker kar nekaj ključnih politologov ni doktoriralo do sredine osemdesetih let, kar je v raziskovalnem in institucionalnem pogledu krepilo bolj propulzivno in bolj zakoreninjeno (apolitično) sociologijo. Na koncu je celo Vlado Benko, mednarodni politolog, našel svojo umestitev mednarodnih odnosov v sociologiji, in ne v politologiji, kjer se je vseskozi razvijala, in je v njen kontekst, tj. Oddelek za politologijo, tudi institucionalno postavljena. Benko je leta 1977 napisal delo *Mednarodni odnosi*, ki se osredini na politične mejnike in na državo ter na ekonomske povezave. O sociologiji ni ne duha ne sluha. Leta 2000 pa je napisal delo *Sociologija mednarodnih odnosov*, kjer že uvodoma opozarja, da je v mednarodnih odnosih sociologija zelo redka zlasti v primerjavi s politologijo. Vendar tu je pritisk sociologije: »V razpravah pri nas, domnevamo pa tudi drugod, je pogosto govor o potrebi 'sociologizacije' znanosti o mednarodnih odnosih, kar izhaja pretežno iz presoje o primatu politične znanosti na tem področju.« (Benko 2000: 8) Ni naključje, da je prav to delo, ne pa njegovo temeljno *Mednarodni odnosi*, doživelo ponatis leta 2022 pod uredniško taktirko sociologa Nika Toša.

Kako obrobno vlogo je imel Hegel v dominantni ostali politološki sferi, kažejo dela Vladimirja Benka, politologa mednarodnih odnosov, ki Hegla v prvem delu *Mednarodni odnosi* (1977) niti v ponatisu (1987) ne omenja. Benko Hegla ni bral in poznal, zato v drugem svojem delu povzema nekaj, kar so netočno trdili drugi. V delu *Sociologija mednarodnih odnosov* trdi, da je »izvor stališč, da mednarodne skupnosti ni pri Hobbesu in Heglu«, ker da je »za Hegla država edina resničnost v mednarodnem življenju, ki ob sebi ne dopušča obstoja nekega višjega, državo omejujočega reda« (Benko, 2000: 128). Hegel namreč državo razume na treh ravneh: eno je notranja ureditev in njena suverenost, druga raven so mednarodni odnosi, tretja pa prehod države na raven svetovne zgodovine – takrat postane moment ideje svetovnega duha. Benko Hegla namaka tudi v stališče, da »pravni in moralni principi, čeprav obstajajo, ne morejo omejevati držav v njihovih ravnanjih« (Benko, 2000: 129). Hegel zadev nikoli ni obravnaval na pravno-pragmatični ravni obsodb ravnanj držav, kot se to počne v drugi polovici 20. stoletja, temveč se je ukvarjal z moralo in državo kot pojmom. Kar Hegel eksplicitno ugotavlja, je, da država in morala delujeta na različnih ravneh zavesti. Edina omemba Hegla v Benkovi knjigi *Sociologija in teorija mednarodnih odnosov* je obrobna: »Francoska revolucija, ki jo ima Hegel za osrednji dogodek in največji dosežek v človeški zgodovini (Willms, 1972: 52), je z velikanskimi koraki ...« (Benko, 2022: 70). Benko s tem pokaže vsaj dvoje: prvič, da se zaveda teže Hegla in ga navaja vsaj posredno prek drugega avtorja, in drugič, da Hegla ni bral, kar se seveda tudi pozna pri teoretizaciji. Zato je pot od politologije kot konteksta mednarodnih odnosov v objem sociologije tudi razumljiva. Bibič je imel obratno pot: začel je s poskusom, da bi politiko mislil v okviru sociologije, pa se mu je ob Heglu izkazalo, da je to smrtni greh, če postavimo zadevo v versko-moralni kontekst, sicer pa teoretsko prekratko in nemišljivo.

Hegel v Bibičevih delih

Samostojno vedo politologijo je Bibič utemeljeval od samega začetka in ključna spoznanja strnil v knjižici *Kaj je politična znanost* (1969, ponatis 2021). Ker je politično delovanje tako naraslo, da vzpostavljene znanstvene discipline ne morejo v celoti zaobseči vseh njegovih razsežnosti, je

potrebna znanstvena panoga, ki ne bo obravnavala političnega delovanja po obrokih, marveč ga bo zajela kot celoto, ki ima kljub svoji čedalje vsajenosti v vse bistvene družbene odnose še vedno neko specifično logiko delovanja in specifično vlogo, pa tudi specifično strukturo,

*ki omogoča in hkrati zahteva, da se nova znanstvena panoga konstituira.*²⁵ (Bibič, 2021/1969: 23)

Bibič je preučeval celoten Heglov opus in se pri tem posebej osredotočil na »temeljno vprašanje«, ki je Hegla ves čas vznemirjalo, to je »človekov položaj v politiki in njegova vloga v politični skupnosti« (Bibič, 1972: 25). V tem kontekstu najprej izpostavi Heglovo zanimanje za razmerje med politiko in religijo. Hegel se je v mladih letih še posebej ukvarjal s pomenom, dometom in vlogo krščanstva v zahodni misli.

Hegel se je najprej zelo navduševal nad antiko. Zanimalo ga je vprašanje narave antične republike, ki je dosegla najvišjo obliko v grški polis, in še bolj vzroki, zaradi katerih je propadla. Bibič ugotavlja, da je Hegel po francoski revoluciji ujet v duh časa, ko je bilo jakobinstvo politično poraženo, Nemčija polfevdalno nemočna za dosledni politični pluralizem, potenciali za socializem pa šele v kali. Hegel se je tako znašel v dualizmu med univerzalizmom antike in partikularizmom moderne, ki je določal njegovo politično misel vse do konca (Bibič, 1972: 34).

Bibič presoja Heglovo politično misel po kriteriju demokratičnosti, »to je, koliko si je Hegel pri konstruiranju modela človeškega sožitja predstavljal, da pri njegovem uresničevanju sodeluje ljudstvo« in po kriteriju, koliko je uspel »razkriti strukturne predpostavke in mehanizme dejanskega političnega življenja, razkriti zapletenost protislovij, ki se v modernem svetu pletejo na relaciji splošni-posebni interesi in torej tudi na relaciji civilna družba-država in znotraj njih« (Bibič, 1972: 35). Bibič ugotavlja, da Hegel bolj ko briljira po drugem kriteriju, manj pušča prostora prvemu kriteriju.

Bibič se posebej ukvarja s Heglovim razumevanjem lastnine, ki ga postavlja v kontekst fevdalizma in Nemčije. Po njegovi oceni je Hegel zelo kritičen do fevdalne politične strukture, ki je »reducirala javno pravo naravnost, brez posredovanja, na privatno pravo in tako izključevala um Hegel je jasno videl, kakšne posledice ima dominacija privatne lastnine, ki je samo po pravni obliki splošna, kot dejanski odnos pa tisto, kar ljudi med seboj izolira. Reducirati državo na privatno lastnino je po njem pomenilo uničiti državo kot oblast« (Bibič, 1972: 41).

Hegel se je lotil študija politične ekonomije in se ob tem zavezal, kot ugotavlja Bibič, »da se bo združil s časom, da bo poskušal najti odgovor na bistvena vprašanja epohe in njene 'usode'« (Bibič, 1972: 42). To je pomenilo, da je Hegel vse bolj »priznaval moč institucij moderne buržoazne dobe« in

²⁵ Na Hrvaškem so takšno zahtevo uspeli zastaviti šele v začetku 21. stoletja s knjigo Mirjane Kasapović »Izhod iz množine?« (2007), torej vstop v politologijo, ki ima svoj predmet in je samostojna znanstvena disciplina, ne pa nanos vedenj o politiki, ki se naplavijo ob robu jezerc vseh že etabliranih ved, ki se priložnostno in kurantno obrnejo tudi na polje političnega, kot se je to kazalo tudi Goričarju leta 1959.

tako »sublimiral kategorijo celote in idealiziral državo kot institucijo, ki naj bi to celoto predstavljala na političnem področju in tako zagospodovala nad partikularizmom zasebnih in posebnih interesov«.

Hegel v spisu *Nemška ustava* leta 1802 ugotavlja, da »Nemčija ni več država«, »Nemčija ni več politična celota«, »Nemška državna stavba ni nič drugega, kot vsota pravic, ki so jih posamezni deli odtegnili celoti, in ta pravičnost, ki skrbno bdi nad tem, da državi ne preostane nič od oblasti, je bistvo ustave«, »Politično stanje Nemčije je 'pravna anarhija', njeno državno pravo pa pravo proti državi« (nav. po Bibič, 1972: 47–48). Za moderno državo pa je bistveno ravno nasprotno, da se privatno in posamično podredi splošnemu. Za Hegla je za moderno državo bistvena »skupna obramba celote ... lastnine« (Bibič, 1972: 48). Hegel se zavzema za močno državo, ki brzda anarhoidne elemente posamičnosti, hkrati pa zahteva »veliko torišče svobodnega udejstvovanja« (Bibič, 1972: 49).

Bibič analizira še druge Heglove spise, ki pa imajo predvsem pripravljalne razsežnosti za njegovo veliko *Fenomenologijo duha* in na *Filozofijo prava*. V njih je izmojstril dialektiko in nekatere kategorije, ki jih je kasneje sestavil v svoj sistem.

Nato se je lotil tudi *Fenomenologije duha*, ki je ključno Heglovo delo za vstop v heglovski način mišljenja. Bibič za Marxom ugotavlja, da je *Fenomenologija duha* »po globini misli in po poletu duha edinstveno v svetovni filozofski literaturi«, je »rojstni kraj Heglove filozofije« (Bibič, 1972: 69) Bibič se referira tudi na Lukacsevo interpretacijo *Fenomenologije* in napoveduje, da se v svojem delu omejuje samo na tiste dele *Fenomenologije*, »ki so posebej zanimivi s stališča razvoja Heglovih družbeno-političnih nazorov« (Bibič, 1972: 70) in ki »so pomembni za razvoj Heglovih pogledov na državo in družbo« (Bibič, 1972: 78). Bibič analizira Heglovo pojmovanje razmerja med gospodarjem in hlapcem. V tej relaciji izpostavi odnos hlapčevske zavesti do smrti in odvisnost razmerja od dela. Bibič ugotavlja, da je Hegel »tu prvokrat na velikanskem zgodovinskem gradivu, v katero je zaobsegel celotni zgodovinski razvoj zavesti in stvarnosti, natančno razvil svojo dialektično metodo, povezujoč jo bistveno s problematiko dela« (Bibič, 1972: 78). Bibič izpostavlja, da se po Heglu »v delu združujeta subjekt in objekt, ko subjekt spozna, da je objekt produkt njegove zavesti« in ugotovitev, da je »delo ustvarilo človekovo samozavedanje, s tem pa tudi človeka kot človeka« (Bibič, 1972: 72). Po njegovem namreč »delovni proces usposobi človekovo zavest skozi zavest hlapca, da se dvigne do sposobnosti misliti« (Bibič, 1972: 72).

Svoja razmišljanja iz prejšnjih obdobij Hegel v *Fenomenologiji* postavi v sistem: grški polis kot organska skupnost, v kateri je posameznik neposredno prežet s splošnim, razpade na neskončno število atomov v rimski dobi, ki se konstituira na procesu razdvojitve splošnih in posebnih interesov,

kar postane značilnost moderne dobe, v kateri vlada meščanstvo. Hegel pripelje razvoj politične skupnosti do francoske revolucije, ki je »zadnja stopnja v razvoju sebi odtujenega duha« (Bibič, 1972: 75). Z njo pride do »zveze med posamezno in občo voljo, ki je dejanska, ne pa samo zamišljena«, vsako »dejanje celote je hkrati neposredno in zavestno delovanje vsakega posameznika« (Hegel, cit. po Bibič, 1972: 75). Ta triumf se sprevrže v svoje nasprotje: »edino delo in dejanje absolutne svobode je smrt« (Bibič, 1972: 76). Strah pred smrtjo atomizirane posameznike pahne v sprijaznjenost, celotna revolucija pa konča v restavraciji. Ta restavracija ni vrnitev v predrevolucionarno dobo, temveč je revolucija obogatila misel s spoznanjem, da se obča volja ne da realizirati v dejanskem svetu, zato se preseli v novo deželo samozavedajočega se duha, ki ji ime posodijo Kant, Fichte in romantiki.

»Heglovo zgodovinsko globino« vidi Bibič v tem, »da je 'bogastvo' in 'državno oblast' prikazoval kot dve temeljni obliki alienacije ('sebi odtujenega duha') in da je tako postavil v svetovno zgodovinski razsežnosti, dasi v idealistični perspektivi, tudi problem zopetne prilastitve odtujenega sveta ekonomije in politike« (Bibič, 1972: 79).

Heglovsko zgodbo Bibič nadaljuje tudi v *marxovski koncepciji*, v kateri gre za »sintezo individualne svobode, svobode delovnih in drugih življenjskih asociacij svobodne skupnosti vseh ... Izhodišče tega koncepta je razredni boj, cilj pa preseganje razredne družbe in svobodna osebnost v svobodni skupnosti« (Bibič, 1983: 1642). Po tej koncepciji gre za preseganje zgolj politične emancipacije, ki človeka pripozna kot državljan in člana civilne družbe kot v prvi sferi svobodnega in enakega z drugimi, v drugi pa kot vezanega na vse dejanske procese neenakosti v produkciji življenja in na zahtevo po emancipaciji človeka kot človeka.

Prvi dve sta se že zgodili, druga je hkrati vladajoča, tretja pa je povsem konceptualne narave. Bibič izpostavlja, da je politika po svojem bistvu razmerje med dominacijo, izkoriščanjem in emancipacijo, zato je ne moremo reducirati na zgolj boj za oblast, vladanje ali nemoralno dejavnost, kar mirno počne vladajoči common sense.

V temeljnem delu slovenske politologije *Zasebnštvo in skupnost* je Bibič ključni problem politologije opredelil takole: »Kako ohraniti svobodo posameznika in kako zagotoviti obstoj in razvoj politične celote, je bilo in je veliko vprašanje moderne politične misli in sodobne politične znanosti« (Bibič, 1972: 7). Zanj je »zasebnštvo samo privid individualne svobode, kot je politični absolutizem samo iluzija trajne skupne moči« (Bibič, 1972: 7).

Bibič je poudarek iz razmerja med razredom in državo, na kar je »realno misleči socializem« reducirjal pojmovanje države, dopolnil s poudarkom razmerja med državo in civilno družbo, kar je spet izvorno Heglovo stališče. V času nastanka te študije, konec šestdesetih let 20. stoletja, se je zdelo, da je država tako močno prisotna v civilni družbi in zlasti v ekonomiji, da je

ločevanje med civilno družbo in državo izgubilo pomen. Zlasti vulgarni marksizem je stavil na to, da je vse država. S tem pa je izginil prostor za razliko med državno in družbeno lastnino, za razmerje med samoupravno politiko in strankarsko politiko, in seveda s tem tudi velika razlika med samoupravnim socializmom jugoslovanskega projekta in projektom državnega realsocializma sovjetskega tipa. Po letu 1990 se je ves intelektualni napor za utemeljevanje prostora emancipacije človeka v tej smeri izgubil, saj so v vladajoči zavesti tudi znotraj družboslovja to razlikovanje žrtvovali neoliberalni doktrini, po kateri je tudi socializem v celoti totalitarna ideologija. Ni naključje, da je v tem obdobju tudi Heglova misel izgubila tla pod nogami. *Sploščena praksa splošči tudi potrebo po globinah mišljenja.*

Razlikovanje med civilno družbo in državo pa nima pomena samo znotraj doktrine socializma, temveč nosi klico projekta emancipacije tudi v vseh drugih doktrinah. To razlikovanje izpostavlja realna razmerja med akterji, ki delujejo po dveh nasprotujočih si paradigmatih: *civilna družba po načelu zasebnosti, krepitev zasebnega interesa, država pa po načelu skupništva, skupnega interesa.* Zmaga neoliberalizma je v zadnjih štiridesetih letih močno okrepila proces koncentracije kapitala, s čimer je okrepila zasebno sfero do te mere, da lahko čedalje bolj instrumentalizira državo za potrebe hitrejše koncentracije kapitala v rokah vse manjše peščice ljudi. Heglova misel pa se zaenkrat ni izkazala kot dobro orodje za utemeljevanje in pospeševanje tovrstnih procesov, zato je v dobi neoliberalizma in neokonservativizma še bolj porinjena na obrobje glavnih ideoloških tokov.

Heglovstvo je pri Bibiču živelo tudi skozi ukvarjanje s heglavci, kot sta Roza Luxemburg in Antonio Gramsci. Leta 1977 je zbral, uredil in napisal predgovor v Izbrane spise Roze Luxemburg, leta 1987 pa v izbrane spise Antonija Gramscija. Roza se ni referirala na Hegla, ker je v svojih zapisih reflektirala predvsem svoje aktivistično delo in analizirala dogajanje na celotni fronti delavskega gibanja. Je pa zastopala tisti marksizem, ki je gradil na Heglovi zapuščini, tako imenovani heglomarksizem. Zato je tudi sorazmerno kmalu in večkrat stopila v konflikt s kanto- ali spinozomarksisti tipa Kautsky.

Drugače je z Gramscijem, o čemer piše tudi Bibič. Gramsci je na Hegla neposredno navezoval svoje misli in zapise. Po Heglovem vzoru je v osredje svoje analize postavil razmerje med civilno družbo in državo²⁶ (Bibič, 1987: 14). Gramsci je bil preučevalec politike in filozof, ki sodi med močne predstavnike politologije, ki iz Heglove zapuščine črpa ne le ključne koncepte, temveč tudi način razmišljanja in analize politike, pri čemer je spet treba izpostaviti prav dialektiko.

V to vrsto je treba dodati še Kardelja. O njegovi konceptiji politike je

²⁶ »Gramsci sam izrecno poudarja, da razlikuje civilno družbo od politične družbe ali države v pomenu, 'kakor je to razumel Hegel'« (Bibič, 1987: 15).

Bibič pisal, da se »navezuje na velike teme moderne politične teorije, ki sta jih zasnovala v meščanski epohi zlasti Rousseau in Hegel in ki so jih kritično prevzemali in presegali v svojih delih Marx, Lenin, Rosa Luxemburg in Gramsci« (Bibič, 1979: 1408). Po njegovem se Kardelj »zavzema za *dialektično* pojmovanje politike. Središče te dialektike je protislovje ...« Pri tem gre Kardelju za to, da se protislovje med dominacijo in emancipacijo »razrešuje v širjenju in poglobljanju politike kot *emancipacije*« (Bibič, 1979: 1408). Bibič opozarja, da je »bistveni sestavni del Kardeljeve koncepcije politike ... kritika 'politične države' (*od tod pomen poznavanja Heglove koncepcije politične države* in Marxove kritike te koncepcije, če hočemo razumeti bistvo Kardeljeve politične misli)« (Bibič, 1979: 1407). Bibič je torej v Kardelju prepoznal heglavske dimenzije njegove politične misli, ker se ga je lotil z izkušnjo poznavalca Hegla in ker mu je s tem izrekel najvišji možni kompliment, ki ga teoretik lahko da teoretiku.²⁷

Bibič se je k Heglu vrnil ponovno v delu *Civilno društvo i politički pluralizam* leta 1990, ki je izšlo samo v hrvaškem jeziku. Ugotavlja, da ključno mesto v razpravi o nastanku ideje moderne civilne družbe pripada Heglu. Hegel je po njegovem to temo obdelal »najbolj sistematično, najbolj precizno in najbolj vplivno« (Bibič, 1990: 28). Bibič opozarja, da Hegel ni gradil le na razdvajanju civilne družbe in države, temveč tudi na njenem povezovanju. Po Heglu je država konkretna svoboda, tako da svoboda ni pri posamezniku v civilni družbi, ker je vezana na obč. Brez države ni svobode, civilna družba pa je prostor strukture potreb, korporacij in ekonomije, partikularnih interesov, ki se šele v državi lahko realizirajo in pripoznajo. Bibič v tem delu opisuje, kako je tudi njegovo delo Zasebnništvo in skupnost oralo ledino znotraj socialistične recepcije civilne družbe in je bilo tako v osemdesetih letih lažje to diskusijo voditi v okviru reforme samoupravljanja kot v drugih delih države. Na Hrvaškem in v Srbiji sta se proti uporabi koncepta civilna družba postavila Stipe Šušvar in Miloš Nikolić, oba vidna ideologa jugoslovanske Zveze komunistov, v Sloveniji pa je proti uporabi pojma nastopil Zoran Polič, eden od prvoborcev NOB (Bibič, 1990: 67). Bibičevo ukvarjanje s Heglom in Marxom ter s civilno družbo je tako *pomagalo rekonceptualizirati samoupravljanje in njegov prehod v strankarsko demokracijo*. »Ne glede na to, kakšne so bile vsebine, ki so jih posamezniki pripisovali civilni družbi, je bilo za ta koncept značilno, da je bil povezan z globoko potrebo po reformi in obnovi našega javnega življenja.« (Bibič, 1990: 68)

Bibič analizira vpliv koncepta civilne družbe na koncept pluralizma in na pluralizacijo javnega življenja v Sloveniji in Jugoslaviji. V tem kontekstu kot

²⁷ Edvard Kardelj je umrl februarja 1979. V jeseni je že izšla posebna številka *Teorije in prakse* s članki, ki so razporejeni po posameznih področjih z ustreznimi uvodnimi študijami. Bibičev tekst *Dialektika politike* je postavljen kot jagoda na torti na zadnje mesto, kot kronska ocena veličine Kardeljeve politične teorije.

najboljšo možnost za nadaljnji razvoj političnega življenja razvija koncept *asociacijskega pluralizma*, ki ga utemeljuje na idejah iz zgodovine političnih idej. S tem konceptom bi rad Bibič rešil *heglovski problem* razlikovanja med zasebništvom in skupnostjo, med civilno družbo in državo, med burgeoisom in citizenom: »Asociacijski pluralizem izraža zakonitost moderne dobe, ki ni, kot smo že poudarili, doba atomiziranih, izoliranih posameznikov, temveč epoha, v kateri ljudje vse bolj skupaj rešujejo skupne probleme. ... Ko naglašajo osnovno človekovo družbenost, mu asociacije ne odvzemajo njegove individualnosti.« (Bibič, 1990: 203) Tako je »individuuum v središču stvari«. »Čeprav so asociacije zasnovane na konkretnih interesih ljudi, ostajajo asociacije povezane s človekom, njegovimi potrebami in težnjami, z njegovo družbeno naravo, ki ni samo sebična, temveč je usmerjena tudi k skupnosti.« (Bibič, 1990: 203) Hkrati pa se je treba zavedati, da je treba »zdraviti tudi patologije, ki jih rojeva življenje asociacij.« Gre za »'transcendiranje' posamičnosti v skupnostno«, kar je »politični proces v najširšem pomenu besede«. Demokratičnost tega političnega procesa pa se dosega na tak način, da »skupnostne povezave ustvarja tako, da hkrati ohranja individualnost tega, kar prehaja v skupnost. Skupnost pri tem, torej, ni sinonim zunanje oblasti, ki s silo varuje mehanske povezave med človekom in sabo, temveč je konkretno artikulirana celota, ki priznava avtonomijo delovanja človeku, svoje sile in legitimnost pa črpa iz priznavanja posameznika in asociacij« (Bibič, 1990: 203–204). V tem okviru imajo posebno mesto »politične asociacije«, ki se od interesnih razlikujejo »po stopnji splošnosti interesov, za katere se zavzemajo« (Bibič, 1990: 205). Njihova osnovna vloga je v tem, da agregirajo, artikulirajo in selekcionirajo interese različnih segmentov civilne družbe.

Asociacijski pluralizem »predpostavlja in zahteva širši koncept politike in demokracije. Za razliko od monoarhičnega načela se zavzema za »poliarhično« konceptualizacijo politike. Za razliko od elitistično-pluralistične koncepcije politike ... se asociacijski pluralizem poleg tekmovanja zavzema še za čim širšo udeležbo ljudi v politiki« (Bibič, 1990: 209). Bibič se torej zavzema za novo konceptualizacijo politike, ki bi »namesto bipolarne polarizacije« vpeljala »novo sintezo, ki zahteva pripoznavanje mnoštva protislovij in konfliktov, v katerih se družbeno in politično življenje prikazuje bolj raznovrstno, njihove rešitve pa so bolj zapletene« (Bibič, 1990: 211). Bibič je prepričan, da s takšno koncepcijo politike in asociacijskega pluralizma »socializem ne bi bil samo ali predvsem zahteva po večji enakosti, temveč tudi zahteva po večji svobodi človeka in skupnosti« (Bibič, 1990: 212).

Celotno delo prežemajo heglavska problematika in razumevanje družbenih in političnih procesov ter seveda uporaba kategorialnega aparata. Bibič je tako pokazal, kako heglovstvo lahko živi v politoloških delih tudi konec dvajsetega stoletja.

Sklep

Heglovstvo velja kot kriterij teoretske globine zlasti v najboljši tradiciji marksizma. V razmerah, ko Heglu ni bila peta slava niti v Jugoslaviji niti v svetu in ko je bilo na slabem glasu zlasti delo Temeljne črte filozofija prava, se je Bibič lotil afirmacije prav tega dela Heglove zapuščine v navezavi na interpretacijo celotne njegove zapuščine, vezane na politične ideje in Heglov način razumevanja vprične zdajšnjosti. Bibič je pav v tem Heglovem delu našel konceptualni okvir za razumevanje politike in s tem ključnega predmeta politologije, na katerem je utemeljil to novo propulzivno znanstveno disciplino. Pri tem se je spopadel z vladajočo ideologijo odmiranja države in zanikanja relevantnosti civilne družbe. Pokazal je, da je za širitev emancipatornega potenciala nove družbene in politične ureditve prav navezava na Heglovo razlikovanje med civilno družbo in državo ključnega pomena tako za Marxa in marksizem kot tudi najboljši okvir za razvoj politologije. Bibič je v politologijo uvajal tudi historicizem in dialektično mišljenje, s čimer se je okužil pri študiju Hegla. Na tej osnovi je razvil koncept asociacijskega pluralizma kot model polne politike, ki bi nadgradila liberalno demokrasko strankarski tip pluralizma.

Z naslonitvijo na misleca države in politike Hegla je politologija prek Bibiča pridobila utemeljitev in se z analitskim aparatom usposobila za analizo, razumevanje in predvidevanje razvoja države in politike v 21. stoletju. Izpostaviti velja, da je bila teoretska poglobljenost politologije po zaslugi Adolfa Bibiča utemeljena v študiju Hegla, Marxa in Gramscija, s čimer je politologija lahko izplavala iz sociologizmov v pristan neodvisne samostojne znanstvene discipline.

LITERATURA

- Banjac, Marinko (2022): Izobraževanje o politiki v času permanentne negotovosti: politološka refleksija. *Teorija in praksa* 59 (posebna številka: Humanizacija politike): 330–351.
- Benko, Vladimir (1987/1977): *Mednarodni odnosi*. Ljubljana: Sociološka in politološka knjižnica, FSPN.
- Benko, Vladimir (2000): *Sociologija mednarodnih odnosov*. Ljubljana: Sophia.
- Benko, Vladimir (2022): *Sociologija in teorija mednarodnih odnosov*. Urednika Niko Toš in Milan Brglez. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, FDV, IDV.
- Bibič, Adolf (1962): *Sociologija političnega života*. *Naše teme* 6 (5).
- Bibič, Adolf (1964): Marxova kritika Heglove filozofije države. Zbornik znanstvenih razprav Pravne fakultete, Univerze v Ljubljani.
- Bibič, Adolf (1972): Zasebnštvo in skupnost. »Civilna družba« in država pri Heglu in Marxu. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Bibič, Adolf (1972a): Položaj in vloga socioloških, politoloških in komunikacijskih ved v naši družbi: okrogla miza. *Teorija in praksa* 9 (1).

- Bibič, Adolf (1975): Smotri politologije. Teorija in praksa 12 (3).
- Bibič, Adolf (1987): Politična teorija aktivne (proletarske) množice. V: Rosa Luxemburg. Izbrani spisi. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Bibič, Adolf (1978): Politična znanost. Ideologija. Politika. Ljubljana: ČZP Komunist.
- Bibič, Adolf (1979): Dialektika politike. Teorija in praksa 16 (7-9).
- Bibič, Adolf (1979a): Zašto ponovo diskusija o političkim naukama? Naše teme 23 (4).
- Bibič, Adolf (1981): Zapis o politiki in politični znanosti. Teorija in praksa 18 (8).
- Bibič, Adolf (1982): Politična znanost – svetovni proces. Teorija in praksa 19 (9-10).
- Bibič, Adolf (1983): Politika kot teorija-praksa dominacije in emancipacije. Teorija in praksa 20 (12).
- Bibič, Adolf (1984): Nekaj odprtih vprašanj politologije na Slovenskem. Teorija in praksa 21 (10).
- Bibič, Adolf (1985): Politična znanost na Slovenskem. V: Stanje in razvoj družbenih znanosti na Slovenskem. Ljubljana: SAZU.
- Bibič, Adolf (1985a): Politična znanost v Jugoslaviji. Teorija in praksa 2 (7-8).
- Bibič, Adolf (1987): Civilna družba in država pri Gramsciju. V: Adolf Bibič (ur.): Gramsci, civilna družba in država. Ljubljana: Komunist.
- Bibič, Adolf (1990): Civilno društvo i politički pluralizam. Zagreb: Cekade.
- Bibič, Adolf (1996): The development of political science in Slovenia: Democratization and transformation of the discipline. *European Journal of Political Research*, št. 29.
- Bibič, Adolf (1997): Politološki preseki. Civilna družba in politični pluralizem. Ljubljana: Založba FDV, Znanstvena knjižnica.
- Bibič, Adolf (1969/2021): Kaj je politična znanost?. Ljubljana: Založba FDV (Ponatis dela iz leta 1969).
- Cole, Andrew (2014): *The Birth of Theory*. Chicago in London: University of Chicago Press.
- Cole, Andrew (2015): The Function of Theory at the Present Time. Accessible at https://www.academia.edu/19773713/_The_Function_of_Theory_at_the_Present_Time_?email_work_card=view-paper.
- Debenjak, Božidar (1964): Problemi slovenske marksistične filozofske terminologije v luči odnosa Hegel-Feuerbach-Marx. Informativni bilten št. 15, Ljubljana: Inštitut za sociologijo in filozofijo pri Univerzi v Ljubljani.
- Debenjak, Božidar (1969): Friedrich Engels – Zgodovina in odtujitev. Maribor: Marksistična knjižica, Obzorja Maribor.
- Debenjak, Božidar (1981): Vstop v marksistično filozofijo. Ljubljana: Komunist.
- Debenjak, Božidar (1985): Zgodovina pri Heglu. Časopis za kritiko znanosti 77/78, Ljubljana. (Simpozij ob 150. letnici Heglove smrti. Ljubljana, 20. 11. 1981).
- Dolar, Mladen (1990): Heglova Fenomenologija duha I. Ljubljana: Analecta.
- Engels, Friedrich (1969): Položaj delavskega razreda v Angliji (1845). V: MEID I, Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Engels, Friedrich (1979): Razvoj socializma od utopije do znanosti. V: MEID IV, Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Fištrovec, Franci (1985): Država – hieroglif uma. Časopis za kritiko znanosti 77/78, Ljubljana. (Simpozij ob 150. letnici Heglove smrti. Ljubljana, 20. 11. 1981).

- Goričar, Jože (1959): *Oris zgodovine političnih teorij (od antike do industrijske revolucije)*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Goričar, Jože (1959a): *Sociologija. Oris marksistične splošne teorije o družbi*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Goričar, Jože (1969): *Pregled socioloških teorija. Od neposrednih predhodnika do funkcionalizma*. Beograd: Rad.
- Gramsci, Antonio (1977): *Quaderni dell carcere*. Torino: Einaudi; (Druga izdaja).
- Gramsci, Antonio (1987): *Gramsci, civilna družba in država. Izbor Gramscijevih besedil in zapisov o njem*. Uredil Adolf Bibič. Ljubljana: Komunist.
- Hegel, G. W. F. (1998): *Fenomenologija duha*. Ljubljana: Analecta.
- Hočevar, Marko (2022): *Sodobna politična znanost v strukturnih pogojih kapitalističnega produkcijskega načina. Teorija in praksa 59 (posebna številka): 266–280*.
- Jerele, Saša (2010): *Politična misel Adolfa Bibiča: magistrsko delo*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Kasapović, Mirjana (2007): *Izlazak iz množine? Kraj unutrašnje institucionalne kolonizacije hrvatske političke znanosti? V: Kasapović, Mirjana (ur.), Izlazak iz množine? Stanje hrvatske političke znanosti*. Zagreb: Politička misao.
- Lasswell, Harold (1936): *Politics: Who Gets What, When, How*. New York and Cleveland: The World Publishing Company.
- Lenin, Vladimir Ilič Uljanov (1914/1975): *Filozofski zapisi*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Lukšič, Andrej A. (2022): *Politična znanost pred novimi izzivi: rekonceptualizacija kot odgovor na okoljska poškodovanja? Teorija in praksa 59 (posebna številka: Humanizacija politike): 281–293*.
- Lukšič, Igor (2004): *Teorija in praksa: presek ob štiridesetletnici. Teorija in praksa 51 (1–2): 67–83*.
- Lukšič, Igor (2022): *Politologija v Republiki Sloveniji: 60 let institucionalizacije. Teorija in praksa 59 (posebna številka: Humanizacija politike): 195–221*.
- Marx, Karl (1969): *Pismo očetu (1837)*. MEID I, Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Pikalo, Jernej (2022): *Evolucija politične teorije v Sloveniji. Teorija in praksa 59 (Posebna številka: Humanizacija politike): 235–248*.
- Popper, Karl Raimund (1990): *The open society and its enemies 2, the high tide of prophecy: Hegel, Marx, and the aftermath*. London: Routledge.
- Shannon, Daniel (2021): *Rozenkranz's Report on Hegel's Phenomenology of Spirit: A Short Analysis*, Academia Letters, Article 243. Dostopno prek <https://doi.org/10.20935/AL243>, 28. 11. 2023.
- Spektorski, Evgen (1933): *Zgodovina socialne filozofije. Zvezek II. Devetnajsto stoletje in začetek dvajsetega. (Prevedel Josip Vidmar)* Slovenska matica, Ljubljana.
- Spektorski, Evgen (1940): *Comte in Hegel. Zbornik znanstvenih razprav Juridčne fakultete XVI. Izdaja profesorski zbor juridčne fakultete v Ljubljani. S. 220–252*
- Spektorski, Evgen (1942): *Teorija in empirija. Zbornik znanstvenih razprav Juridčne fakultete XVIII. Izdaja profesorski zbor juridčne fakultete v Ljubljani*.
- Spektorski, Evgen (1943): *Sociologija in filozofija. Zbornik znanstvenih razprav Juridčne fakultete XIX. Izdaja profesorski zbor juridčne fakultete v Ljubljani*.

- Splichal, Slavko (2020): Javnost. Mediji. Oblast. Ljubljana: Založba FDV.
- Vodovnik, Žiga (2022): Politologija, kakršna še bo: stanje in perspektive discipline. Teorija in praksa, 59 (posebna številka: Humanizacija politike): 294–310.
- Zgaga, Pavle (1984): K Marxovi prvi kritiki Hegla. Ljubljana: Vestnik (1–2), ZRC SAZU.
- Zgaga, Pavle (1989): Grundrisse. Od renesanse do krize marksizma. Ljubljana: Krt.
- Ziherl, Boris (1939/1974): Znanost in politika. V: Ziherl, Boris, Včeraj in danes. Izbor člankov in razprav iz let 1934–1974. Državna založba Slovenije, Ljubljana.
- Ziherl, Boris (1952): Dijalektički i istorijski materijalizam. Druga izdaja. Beograd: Rad.
- Ziherl, Boris (1954/1974): Historični materializem in sociologija. V: Ziherl, Boris, Včeraj in danes. Izbor člankov in razprav iz let 1934–1974. Državna založba Slovenije, Ljubljana.
- Žižek, Slavoj (1980): Hegel in označevalec. Ljubljana: DDU Univerzum.
- Žižek, Slavoj in Mladen Dolar (1985): Hegel in objekt. Filozofija skozi psihoanalizo/III. Ljubljana: Analecta.
- Žun, Anton (1964): Sociologija. Izbor odlomkov. Ljubljana: Mladinska knjiga.